

A nemekről való tudás és nemi identitás fejlődése autizmussal élő óvodásoknál

Lukács Szandra

ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar Neveléstudományi Doktori Iskola,
ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar

Az „én” és az identitás fejlődése szempontjából az óvodás évek meghatározóak. Jelen tanulmányban ezért elsősorban az óvodáskorra jellemző fejlődési út kerül több irányból bemutatásra, kiegészítve a „tipikus” fejlődés fonalát autizmus spektrumba tartozó tanítványok identitásának alakulására vonatkozó tapasztalatok megosztásával. Az autizmus spektrumba tartozó gyermekek nemi identitás fejlődésére vonatkozó kutatások szűk körűek, többségében egyéni eseteket bemutató leírások (Mukkades, 2002; Schalkwyk, Klingensmith és Volkmar, 2015).

A kis mintás kutatás (N = 4) arra kereste a választ, hogy a nemekről való tudás milyen jellemzői figyelhetők meg az autizmus spektrumba tartozó óvodások esetében. Az 5–7 év közötti, jó képességű, integrált óvodába járó, autizmus spektrumba tartozó fiúgyermekekkel folytatott beszélgetés és közös játék tapasztalatai azt mutatták, hogy a nemekről alkotott tudásuk és saját nemi identitásuk a „tipikus” fejlődési utat követve történik.

Kulcsszavak: nemi identitás, pszichoszexuális fejlődés, játék, autizmus spektrum zavar, integrált nevelés-oktatás

Bevezetés

Tipikusan fejlődő és sajátos nevelési igényű (SNI) gyermekek együtt nevelésénél, oktatásánál – az *Inklúziós indexben*¹ leírt értékekkel megegyezően – a részvétel, tanulás támogatása már az óvodás kortól kezdődően kívánatos. Az inkluzív értékek – emberi jogok tisztelete, egyenlőség, részvétel, fenntarthatóság, erőszakmentesség, közöség, bizalom, együttérzés, bátorság és a sokszínűség tisztelete – oktatási gyakorlatba való átültetése egyben azt is jelenti, hogy elismerik, hogy az óvodai és az iskolai befogadás a társadalmi inklúzió egyik aspektusa. A sokszínűség, különbözőség értéként, gazdagító tényezőként való elve mellett a befogadó értékek között megjelenik az önelfogadás, a nemi identitás komplexitása és a kapcsolatokról való tanulás fontossága is (Booth és Ainscow, 2014).

Az óvodás évek a gyermekeknél az „én” és az identitás fejlődése szempontjából különösen jelentősek, ezért elsősorban a 3–7 éves korú gyermekek fejlődési sajátosságai kerülnek ismertetésre, kiegészítve a „tipikus” fejlődést autizmus spektrumba tartozó gyermekek identitásának alakulására vonatkozó tapasztalatokkal.

¹ *Inklúziós index*: a tanulás és részvétel támogatása az iskolákban című kiadvány első ízben 2000-ben jelent meg. Olyan segédanyagok gyűjteménye, amely az iskolák átvilágításához, önvizsgálatához nyújt segítséget, figyelembe véve azok minden aspektusát. Arra ösztönzi a munkatársakat, a szülőket/gondviselőket és a gyermekeket, hogy a maguk eszközeivel – óvodától a középiskoláig – járuljanak hozzá egy inkluzív szemléletű iskolafejlesztési tervhez, majd azt ültessék át a gyakorlatba, valósítsák meg (Booth és Ainscow, 2014).

Az óvodás gyermekek életkori sajátosságaiból, az autizmusra² jellemző viselkedésben megnyilvánuló jegyekből fakadóan, valamint a gyermekek vizsgálatában (pszichoszociális személyiségmérés, Carver és Scheier, 2006) betöltött szerepe miatt különös jelentőségű a játék, ezért jelen tanulmányban is meghatározó szerepet tölt be az identitás fejlődésének követésénél.

A tanulmányban egyedi esetek kerülnek bemutatásra, ezért az ebből levont következtetések nem általánosíthatók, vonatkoztathatók minden autizmus spektrumba tartozó óvodás gyermek identitásának alakulására, fejlődésére; óvatosan kezelendők. Azonban felvetik az ez irányú, széleskörű kutatások jövőbeli szükségességét.

A gyermekek nemi identitásának fejlődésére irányuló kérdések, beszélgetések ma is „tabunak”, kerülendő témának számítanak. Bár több cikkben és fejlődés lélektani könyvben leírt tény, hogy a nemi szervek felfedezése, ingerlése már az egészen korai életkorban megjelenik és az óvodáskor általános jellemzője, rendszeresen felmerül a pedagógusokban a kérdés, hogy mit csináljanak a gyermekkel, ha a délutáni pihenés alatt az ágyukban ingerlik a nemi szervüket. Még van olyan idősebb kolléga, aki megbüntetné, kiállítaná az így viselkedő gyermeket. Hogyha az előbb említett, természetes, felfedező viselkedést egy SNI gyermek végzi, akkor hangsúlyosabban merül fel, hogy helyes-e hagyni az adott viselkedést.

A gyermekek – kiemelten az autizmus spektrumba tartozó gyermekek – identitásának fejlődésére vonatkozó hazai szakirodalomban viszonylag kevés a témában releváns, friss kutatás. A talált irodalmak nagyrészt az autizmus és identitás témakörére (az autizmus elfogadására, feldolgozására vonatkoztak), illetve az autizmus spektrumba tartozó kamaszok, fiatal felnőttek szexualitásra fókuszáltak (Lawson, 2013; Attwood, 2015).

Nemi identitás és autizmus spektrum állapotok témakörében felmerülhet a kérdés, hogy gyakrabban előfordul-e a nemi identitás zavara autizmus spektrumba tartozó személyeknél, mint a tipikusan fejlődő személyeknél. Az eddigi kutatási eredmények nem meggyőzőek a gyakoribb együttjárást illetően, többnyire kis mintán végzett, egyedi eseteket bemutató kutatások (Schalkwyk, Klingensmith és Volkmar, 2015). Abelson (1981) vizsgálatában együttjárást talált a nemi identitás fejlődése és a szociális–kommunikációs készségek fejlődése, a kognitív készségek, az élet- és mentális kor között (Abelson, 1981). Ousley és Mesibov (1991) magasán funkcionáló autizmus spektrumba tartozó felnőttek és intellektuális képességzavart mutató felnőttek csoportját hasonlították össze. Vizsgálatukban pozitív korrelációt találtak az IQ és nemi identitással kapcsolatos ismeretek, tudás között. Kiemelték, hogy mindkét vizsgált csoportnál a fiúk szignifikánsan nagyobb érdeklődést mutattak a témában (Ousley és Mesibov, 1991).

Hellemans és munkatársai intézetben élő, autizmus spektrumba tartozó fiatal férfikkal készítettek interjút (N = 24). Azt találták, hogy a fiatalok rendelkeznek szocioszexuális ismeretekkel, azonban azok gyakorlati alkalmazása korlátozott. Tapasztalataik szerint a résztvevők harmadának volt kapcsolati tapasztalata, a maszturbáció általánosnak számított, a biszexuális irányultság aránya magasabbnak tűnt és két esetben megjelent a parafília (Hellemans et al., 2007). A tipikus fejlődésű fiatalokétól eltérő, magasnak tűnő biszexualitásra és parafiliára vonatkozó adatok is óvatosan

---

² *Autizmus*: egész életen át tartó, 0 fejlődési zavar. Kialakulásához elsősorban *genetikai okok* vezetnek (Rutter, 2005). Az autizmus diagnosztizálása viselkedési jegyek alapján történik. Ezek főként a reciprok kommunikációt, és szociális interakciókat és a rugalmas viselkedésszervezést érintik. Ezek alkotják az ún. *autisztikus triász*t, a szindróma magját. A triász igen változatos viselkedésekben mutatkozik meg, nem csupán az autizmusban érintett egyének közötti, hanem egyes eseteken belüli variálódásról is beszélhetünk. Emellett több olyan tünet – *triázon kívüli jellegzetesség* – is gyakran tarkítja a képet (pl. szenzoros érzékenység, egyenetlen képességprofil) (Stefanik és mtsai, 2007).

kezelendők, hiszen önmagában az intézményi lét, a zártabb, korlátozóbb, a szexuális életet esetleg tiltó mindennapi gyakorlat hatását is szükséges figyelembe venni. Az is kérdés lehet, hogy milyen lehetőségeik vannak a kutatásba bevont fiatal férfiaknak heteroszexuális kapcsolatok kialakítására, ha esetleg az intézményben gondozott fiataloknál a nemek aránya jelentős eltolódást mutat a férfiak javára? A kutatási módszer mellett a szerzők maguk is említik ezeket a szempontokat a kutatás korlátai között.

George és Stokes az autizmus spektrum és szexuális irányultság, nemi identitás témakörében végzett érdekes, 571 fős nemzetközi kutatást (*George és Stokes, 2016*). Az autizmus spektrumba tartozó nőknél és férfiaknál a szexuális orientáció széles körét találták, gyakoribb előfordulást mutattak ki a nemmel nem megegyező nemi identitás kapcsán, mint a tipikus fejlődésű csoportnál (például biszexualitás, homoszexualitás, transzszexualitás). Ezen belül is az autizmus spektrumba tartozó nők nyitottabbnak mutatkoztak, mint autizmus spektrumba tartozó férfiak (*George és Stokes, 2016*). Az autizmusról való tudás az elmúlt évtizedekben sokat gazdagodott, azonban még mindig számos a megválaszolatlan kérdés. Egyre több kutatásban jelenik meg a különbözőség elfogadása, a „neurodiverzitás” gondolata mellett az életminőség kérdése is. A párválasztás és kapcsolatok alakulása, a felnőtt és időskori „jóllét” vizsgálata nem csak a tipikus fejlődésű, de a nem tipikus, akár autizmus spektrumba tartozó személyeknél is érdekes téma lehet.

Schalkwyk, Klingensmith és Volkmar cikkükben felhívják a figyelmet az autizmus spektrumba tartozó személyeknél fennálló naiv tudatelméleti deficitre, illetve a sajátos kognitív stílusra, melyek befolyásolhatják a nemi identitás alakulását (*Schalkwyk, Klingensmith és Volkmar, 2015*).

Az autizmus spektrumba tartozó gyermekek a nemi identitás fejlődésénél a tipikus fejlődésű gyermekekhez hasonló fejlődési utat járhatnak be, azonban az esetlegesen kevesebb szociális érintkezésben, kapcsolatban való részvétel miatt kevesebb lehetőségük adódhat a nemi identitásuk felfedezésére, ezért eltéréseket is mutathatnak. A nagy egyéni különbségekből fakadóan – például eltérő intellektuális képességek, kognitív készségek, szociális készségek fejlődése – az autizmus spektrumba tartozó gyermekek az életkorokhoz rendelt fejlődési szakaszokban (3 és 7 év között) a nemi identitás fejlődésére vonatkozó lépcsőfokokban máshol tarthatnak (*Schalkwyk, Klingensmith és Volkmar, 2015*).

A nemzetközi tanulmányok kiemelik a további, longitudinális, nyomonkövetéses vizsgálatok szükségessége mellett az autizmus spektrumba tartozó személyek saját nemi identitásuk alakulásáról, fejlődéséről szóló ismereteinek a bővítését, a szexuális nevelés hasznosságát, preventív szerepét (*Hellemans et al., 2007; Schalkwyk, Klingensmith és Volkmar, 2015*).

Az identitás fogalmának és fejlődésének megközelítése a különböző pszichológiai elméletek tükrében

Az identitás fogalmával, fejlődésével mind a fejlődéslélektan, mind a személyiségpszichológia foglalkozik. Arra a kérdésre, hogy „*Ki vagyok én?*”, a különböző pszichológiai irányzatok eltérő választ adhatnak. Hogyan alakulnak ki a nemek közötti különbségek? Milyen jellegűek ezek a különbségek? Milyen hatások játszanak szerepet a nemeknek megfelelő viselkedés kialakításában? Erre vonatkozóan több választ, feltételezést fogalmaznak meg a kutatók. A fejlődés folyamatát többen, többféle szakaszokra, fázisokra tagolták (*Vajda, 2001, Carver és Scheier, 2006*).

Freud, a *pszichoanalitikus* szemszögből közelít. Szerinte a nemiség, a szexualitás szerepe jelentős az emberi életben és a személyiség fejlődésére vonatkoztatottan is.

A felnőttkori személyiség alakulásában, a nehézségek megoldásában meghatározóak a korai tapasztalatok, elsősorban az 5 éves korig tartó időszak. Freud a személyiség fejlődését életkori szakaszokra osztotta, melyben minden szakasz egy-egy testtájékról kapta a nevét – orális, anális, fallikus, látencia és genitális szakasz –, melyen keresztül a szexuális energia (libidó) levezetődik. Az óvodáskor szempontjából jelentős a 3–5 éves kor közötti fallikus korszak, amikor a gyermekek figyelme a nemi szervekre irányul, elkezdenek maszturbálni és fokozatos a szexuális érdeklődésük az ellenkező nemű szülő felé irányul, mellyel egyidőben ellenségessé válnak az azonos nemű szülővel szemben (Ödipusz-komplexus). Ezt a konfliktust végül mindkét nemnél az azonos nemű szülővel való azonosulás, identifikáció oldja fel (Carver és Scheier, 2006).

A *pszichoszociális fejlődéstudomány* leíró Erikson – Freudhoz hasonlóan – a személyiség fejlődését szintén egymást követő szakaszokkal írja le, mely az egész életen át tart. Azonban nála a társas interakciók hatása a kiemelt az egyes szakaszokban, innen adódik a „szociális” jelző. Erikson elméletének központi témája és fogalma az (én)identitás, ami azonosságot jelent. Minden fejlődési szakaszban az egyén egy pszichoszociális krízist, konfliktust él át, melynek megoldásával egy magasabb életminőséget ér el. Az egyes szakaszokhoz tartozó életkori megjelöléseknél megengedőbben fogalmaz, csak becsléseket alkalmazott, az egyéni eltérések, fejlődési ütem figyelembevételével. Az óvodáskor (3–5 év) az eriksoni modell szerint az autonómia és a cselekvések feletti kontroll gyakorlásának kezdete. Ez egybeesik az előbb leírt Freudi fallikus korszakkal és Ödipusz-konfliktussal. Erikson szerint az időszak konfliktusa a „kezdeményezés a bűntudattal szemben”, melynek sikeres megoldásával a szándék énjét alakítja ki a gyermek (Carver és Scheier, 2006).

A *fenomenológiai* nézőpontot képviselő Paul Ricoeur (1990) szerint a személyes identitás, az önazonosság („ipse”) a megélt események narrálása, mely a tudatunk működése, interpretációja által nyer jelentést. Az identitás alakulásában nem csak az élettörténet kontinuumja játszik szerepet, hanem az élettörténetet megszakító események, traumák is (Ricoeur, 1999, idézi Pintér, 2012). McAdams az identitás alakulását az élettörténetek folyamatos változásához, újra szerkesztéséhez hasonlítja. Az identitáskrízist széleskörűen értelmezi, mely minden ember egész élettörténetén átível (McAdams, 2001, idézi Carver és Scheier, 2006).

A szociális tanuláselméletet képviselői, mint Bandura, különös jelentőséget tulajdonítottak az emberek személyes hatékonyságának. Kiemelik, hogy az emberek számára a szociális megerősítések hatékonyabbak lehetnek (például mosoly, dicséret, ölelés, mások figyelme), mint a közvetlen fizikai jutalmak (Bandura, 1978, idézi Carver és Scheier, 2006). A nemi szerepek olyan viselkedéses jegyek, melyek az adott kultúrában, az egyik nem képviselőinél inkább elfogadhatók, mint a másiknál. Bandura szerint a gyermekek már korán észreveszik, hogy mik a nemüknek megfelelő viselkedések, cselekvések és azokat kezdik végezni (Bussey és Bandura, 1984, idézi Carver és Scheier, 2006). A nemiszerep-viselkedés kialakulásában, a nemhez igazodás folyamatában szerepe van a pozitív megerősítésnek, jutalmazásnak (például az azonos nemű gyermekre és felnőttre való odafigyelés, nemnek megfelelő viselkedés), illetve a büntetésnek. Az azonos nemű modellek megfigyelésével a gyermekek több időt töltenek, de közben az ellentétes nem viselkedéséről is tanulnak (Carver és Scheier, 2006).

Mai, modern világunkban a különböző médiumok (tévé, mozi, újságok, és közösségi médiumok) szereplői, mint *szimbolikus modellek* is meghatározóak (Carver és Scheier, 2006).

A *kognitív fejlődéstudomány* képviselő Kohlberg és Piaget szerint a nemi identitás lassan, 2 és 7 éves kor között – a „műveletek előtti” szakasznak megfelelően – fejlődik. A gyermekeknél 2–2,5 éves korban a nemek közötti különbségek felismerésében egy

fogalmi tudatosulás jeleik meg. A nemi identitás döntő szerepet játszik a nemhez igazodásban, ez a motiváció készteti a gyermeket arra, hogy saját nemnek megfelelő módon viselkedjen. A nemkonstancia véleményük szerint biztosan a gyermekek 6–7 éves korára alakul ki (Kohlberg, 1966, idézi Atkinson és mtsai, 2001).

Bem *nemiséma-elmélete* szerint a gyermekeket arra ösztönzik, hogy a nemüknek megfelelően nézzék és éljék a világot (például nemnek megfelelő játék- és tevékenységválasztás). A gyermekek tehát a kulturális „nyomás” hatására saját nemükhöz igazodnak. Ha a kultúra kevésbé „nemhez igazodó” eszmék köré szerveződik, akkor a gyermekek is kevésbé fognak nemükhöz igazodni énképükben és viselkedésükben (Bem, 1981; 1985; 1993, idézi Atkinson és mtsai, 2001).

Biztosnak látszik, hogy a különböző elméletek a férfi és női nem közötti különbségeket – kultúrától függetlenül – elismerik, a különbözőség a látható biológiai eltérések mellett szociális mechanizmus is. A lányoktól és fiúktól elvárt viselkedés tekintetében a gyermek szűkebb és tágabb környezete általában egységes (Vajda, 2001).

A fejlődés szakaszokra történő felosztása viszonylagos, hiszen felgyorsult világunkban számolnunk kell az *akceleráció* jelenségével, mely a nemi érést is előbbre tolta. A testi akceleráció azonban nem jár együtt pszichikus akcelerációval, a testi és lelki fejlődés tempója különböző, eltérő lehet, ami nevelési és intrapszichikus problémák alapját képezheti (Soósné, 2003; Kovács, 2006).

Pszichoszexuális fejlődés

A személyiségfejlődés egyik fő iránya a pszichoszexuális struktúra (nemiséggel kapcsolatos ismeretek, érzelmek, attitűdök, szokások) kialakulása és fejlődése.

A nemek felismerése, mint a későbbi azonosságtudat előzménye, már csecsemőkorban megjelenik. A csecsemők különbséget tudnak tenni férfi és női arcok között (Martin, 1991, idézi Vajda, 2001).

A nemi szerepek „imprinting” korszaka a beszéd kialakulásával egybeesik. A kognitív és érzelmi reakciók sajátos, csak az egyénre jellemző egységbe rendeződnek. Ekkor alakul ki az én-tudat és a nemiségtudat, melyek a személyiség alappillérei.

A nemi kíváncsiság jelentősebb megnyilvánulásai a 3–6 év közötti óvodáskorra tehetők. A szobatisztaság kialakulása idején a gyermek egyértelműen szembesül a nemek közötti testi különbségekkel. Ennek okai felől érdeklődik. Általában a gyermekek korábban is láttak már ellenkező nemű meztelen személyt, de jelentőséget csak a 4–5. életévben tulajdonítanak ennek. Átmeneti izgalmi állapotba kerülnek, ahogyan Mérei fogalmaz, amit a nemiség korai formájának tekinthetünk. Mind a lányoknál, mind a kislányoknál feltűnő az érdeklődés a szexuális vonatkozású dolgok iránt (például mások meztelenségének és szexuális viselkedésének megfigyelése vagy megkérdezése, kérdezősködés a saját múltjukról, születésükről). Gyakoribbá válik a saját testtel való játék (Mérei, 2001). Ekkoriban kezdenek feltűnni náluk a „tilos” szavak és mondókák, versikék, amelyek a nemiséggel kapcsolatosak. A szülő többnyire haragszik ezért, ami vagy kényszerű elfojtásokat eredményez és annak beidegződését, hogy a nemiség tilos és titkolandó, vagy annak féligtudatos készségét, hogy a szülőt mivel lehet bosszantani és így figyelmét felkelteni.

A nemi különbségek felfedezése során a gyermekek képesek önmagukat is besorolni, „kategorizálni” és e szerint viszonyulni a másik nemhez. A kognitív szemléletet képviselők szerint a kategorizálás, a sémákban való gondolkodás megkönnyíti az igazodást az információáradatban (Martin és Little, 1990).

A Gender-séma elmélet szerint a „címkézés” segíti a megjelölést, az emlékezést és az azonos nemmel kongruens viselkedést. Kísérlet alapján a 2 éves gyermekek 67 %-a

helyesen kategorizált a nemek alapján saját magára vonatkoztatva, más gyermekeket 54%-uk sorolt be helyesen. A játékok tekintetében ez az arány 23% volt, a tevékenységekre vonatkozóan pedig 13% (Campbell, Shirley és Caygill, 2002).

A fiúkban kirajzolódik, hogy apjukra, a lányokban pedig, hogy anyjukra hasonlítanak. Ezzel különféle viselkedésmódok, szerepek is együttjárnak. A gyermek szülőkhöz való viszonya sajátosan alakul. A gyermek azonosul a vele egyező nemű szülővel, de szeretné „kisajátítani” a másik szülőt; ami feszültségeket idézhet elő érzelmi viszonyában mindkét szülővel kapcsolatban. Ezt nevezte Freud „Ödipusz-konfliktusnak” (Mérei, 2001; Vajda, 2001).

Az óvodáskor végére a gyermekek indulatai elcsendesednek, ekkorra a legtöbb gyermek már tudja, hogy életét a szülei nemi kapcsolatának köszönheti, de nem tudják pontosan, hogyan történik ez.

Az 5–6 éves kor újabb, jelentős változásokat hoz. Ez az első alakváltozás ideje (a végtagok megnyúlnak, fogváltás időszaka). Mindkét nemnél jellemző a gyengédség és a bőrkontaktus igénye, melynek kielégítését már nem biztos, hogy a szüleitől várja el, hanem a kortársaktól. A kortársak szerepe, a közös játékhelyzetek, páros és csoportos élmények egyre meghatározóbbá válnak. Kialakulnak az első, még „plátói” szerelmek, a barátságok (Vajda, 2001).

Az óvodáskori játék és gondolkodásmód hatása az identitás alakulására

Az óvodások fő tevékenysége a játék. A játék többféle örömforrásból táplálkozik (például az ismétlődő mozgások adta ritmus öröme, az „én csinálom”, én idézem elő öröme”, a másnak lenni öröme, illúzió, feszültségoldása). Örömforrás lehet a játék tartalma is (például papás-mamás játékok, a családtagok megjelenítése).

A gyermekek fantáziája élénk, gyakran csapongó, a valóság és a képzelet, mesék világát nem mindig tudják még egymástól elkülöníteni. Ezt a korra jellemző mágikus gondolkodással magyarázzák a kutatók. Azonban egyre inkább törekednek erre, így rengeteg „mi ez?” és „miért?” kérdést tesznek fel.

A felnőttek életét utánzó szerepjátékokban a játék témája, a felnőttek cselekvéseinek utánzása teszi vonzóvá a tevékenységet.

Az óvodáskorban rendszerint elkezdődnek a „szexuális játékok” is, például a doktorjáték, vagy a „papás-mamás”, amelyek főleg a szexuális kíváncsiság kielégítését szolgálják. Szívesen megnézik és megsimogatják például a társaik nemi szervét, vagy pusztít adnak egymásnak, ölelkeznek. Akár szerelmesek is lehetnek egymásba. Ezek a gyengédség különböző szintjéig jutó, erotikus viszonyok előnyösen fejlesztik a gyermek kialakuló szerelmi képességét (kivéve, ha a környezet erre is tiltással vagy kicsúfolással reagál).

Az óvodások játékaival kapcsolatban gyakran felmerül a kérdés mind az óvónőkben, mind a szülőkhöz, hogy baj-e, ha egy kisfiú babázik, vagy vasal, egy lány meg autózik, vagy vonatosat játszik? (Baj-e ha nem „nem tipikus”, sztereotip játékot játszik?³)

A gyerekek óvodás éveik alatt fokozatosan tanulják meg, hogy a női és férfi szerepekhez milyen tevékenységek, viselkedési formák, érdeklődési körök tartoznak.

Óvodáskor elején a lányok és a fiúk játéktevékenységében még gyakoriak az átfedések, idővel azonban fokozatosan szétválasztódnak a szerepek. A kutatók megfigyelték,

---

³ Ezzel a témával is részletesen foglalkozik F. Lassú Zsuzsa „Ez a 'gender', ez már sajnos Magyarországot is fenyegeti” – nemisztereotípiá-ellenes és/vagy nemileg differenciált nevelés koragyermekkorban című, jelen folyóiratban olvasható tanulmánya (a szerk.).

hogy a gyermekek sztereotip játéka és sztereotip játék preferenciája csak a kategóriák kialakításának idején fontos, utána az életkor előrehaladtával csökken ez a sztereotipizáltság (Bigler és Liben, 2006). A nemi azonosság tudata 5–6 éves korra alakul ki. Ebben az életkorban a „fiú”, illetve a „lány” fogalmak jelentését a gyerekek már mélyen értik. Tudják, hogy egy kisfiú szoknyába bújva is „férfi palánta” marad. Ismerik a nemekhez kapcsolódó szerepeket, ami viselkedésükben, így játéktevékenységükben is egyre nyilvánvalóbban megmutatkozik.

A nemre jellemző játéktevékenység még azokban a családokban is ki szokott alakulni, ahol nem várják el, rugalmasabban kezelik a nemhez igazodó viselkedést, illetve érték a nemek közötti esélyegyenlőség (Martin, 1991, idézi Vajda, 2001).

Családon belül inkább az apukák várják el gyermekeiktől a nemre jellemző „tipikus” viselkedési formákat (lányuktól a lányos, fiuktól a fiús viselkedést). Sokáig vizsgálták, hogy a „maszkulin” papáknak „maszkulinabb” fiuk van-e. Úgy tűnik, hogy nem ez a döntő. A nemi szerepek elsajátításában, a nemhez igazodó viselkedés kialakulásában az apa fizikai jelenléte („otthon van-e?”) és lelki értelemben vett hozzáférhetősége az egyik kulcstényező (Martin, 1991). A férfi nemi szerepek elsajátításában ugyanis kiemelt szerepe van az apával való azonosulásnak, aminek feltétele az apa és a gyermek között lévő élő, érzelmmel teli kapcsolat.

Lieben és Bigler (2002) kutatásában a nemi szerepek, különbségek és a játék-választási preferenciákat vizsgálták 5–13 éves gyermekek között (60 lány, 60 fiú). Azt találták, hogy a nem meghatározó faktor. A fiúk több időt töltenek a számítógépes játékokkal, TV nézéssel, sporttevékenységekkel, mint a lányok. Az életkor változásával a fiúk egyre „maszkulinabbá”, a lányok egyre nőiesebbé válnak és ez a játék-választásukban is tükröződik.

Nemi kategóriák megértése autizmus spektrumba tartozó gyermekek esetén

Az *autizmus* összetett fejlődési zavar, mely a viselkedéses jegyek által diagnosztizálható. A szociális–kommunikációs készségek területe különösen érintett lehet.

A társas viselkedések, interakciók, kapcsolatok megértésében nagy szerepe van az „elmeolvasás” képességének. Ez autizmus spektrumba tartozó gyermekeknél sérült. Ezáltal nehéz lehet az én-tudatosság, az önreflexió, a társakkal való együttérzés, mások vágyainak, érzéseinek felismerése (Howlin, Baron-Cohen és Hadwin, 2007).

Az autizmusban érintett személyek kommunikációs és társas nehézségeit elsősorban az „elme-olvasás” vagy „tudatelmélet” (theory of mind) hipotézissel szokták magyarázni. Az elmeolvasás képessége segít abban, hogy megértsük és elővételezzük az emberek viselkedését, hogy mentális állapotokat tulajdonítsunk másoknak. Ez a képesség segít mások kommunikációjának a megértésében, a kommunikációs helyzetek tisztázásában. Ez tesz képessé minket a humor, az átvitt tartalmak megértésére. Az elmeolvasás funkciói közé sorolják még az empátia és együttérzés, a becsapás, a mások meggyőzésének és az én-tudatosság, önreflexió képességét is. Autizmus spektrumba tartozó gyermekeknek nehézségei vannak mások gondolatainak és érzelmeinek a felismerésében. Az „elme-vakság”-gal magyarázható mindennapi nehézségek lehet például: érzéketlenség mások érzelmeinek a figyelembevételére kapcsán, mások fejében lévő tudás felismerésében (nem mindenki fejében ugyanazok az információk és tudások vannak, de ettől a másik még nem „buta”), a barátságok és kortárs-kapcsolatok kialakításában, félreértések tisztázásában, félrevezetés megértésében, mások cselekvései indítékainak megértésében, az íratlan szabályok, konvenciók megértésében (Howlin, Baron-Cohen, és Hadwin, 2007; Attwood, 2015)

Autizmusban a nemi identitás fejlődésénél számos nehézséggel találkozhatunk az autizmusra jellemző – kölcsönös szociális és kommunikációs terület, illetve a rugalmas gondolkodás, viselkedésszervezés – területek érintettsége miatt. Az autizmus egy spektrumállapot, tehát az egyéni eltérések igen nagyok lehetnek, ami különböző nehézségeket okozhat a nemek képviselőinek kategóriába sorolásában. Általában hajlamosak merev szabályok szerint eldönteni, hogy az illető lány/nő, vagy fiú/férfi (például a lányok hosszú hajúak és szoknyát hordanak, a fiúknak rövid haja van és nadrágot viselnek). Az egyedi sajátosságok elfogadása – például rövid hajú lány – ami eltér a tanult kategóriától, zavaró lehet. Ezt nagyon jól példázza az egyik autizmussal élő óvodás megfogalmazása: „Az benne a megtévesztés, hogy rövidre vágta az anyukája a haját.” Hasonlóan zavaró lehet, ha egy férfinek hosszú haja, vagy esetleg fülbevalót visel. Ha már kialakultak a fő jegyek, amelyek alapján a gyermek, vagy fiatal azonosítja és csoportosítja nemek szerint az embereket, akkor ilyenkor mindig szükséges az eltérések, a különlegesebb megjelenési formák tanulása is adott szituációban. Míg a „tipikusan fejlődő” személyek akár finom jegyek alapján is kategóriákba tudják sorolni a férfiakat, vagy nőket (például hangszín, általános megjelenés), addig autizmus spektrum állapotoknál ez tanulás következménye. Kamaszkorban nehéz lehet a saját test változásainak, valamint a szexuális különbözőség, sokszínűség elfogadása (például egy autizmussal élő serdülő számára igazi fejtörést okozott, hogy a 2015-ös eurovíziós fesztivált megnyert Conchita Wurstot hova sorolja – nő? férfi? egyik sem? vagy mindkettő?).

Nemi kategóriák, szerepek és sztereotípiák autizmus spektrumba tartozó, integrált óvodás gyermekeknél – gyakorlati példák, tapasztalatok

A kismintás (N = 4) kutatásban az alábbi kérdések fogalmazódtak meg:

- A kutatásba bevont autizmus spektrumba tartozó óvodás gyermekek identitásfejlődése követi-e a szakirodalomban leírt tipikus fejlődés állomásait?
- Milyen fő szempontok, vonások alapján kategorizálják nemek szerint az embereket az autizmus spektrumba tartozó óvodások?
- Milyen tipikusan női, „anyára jellemző” és milyen tipikusan férfi, „apára jellemző” szerepeket fogalmaznak meg?
- Az autizmus spektrumba tartozó óvodások magukat milyen szerepben látnák szívesen a „papás-mamás” játékoknál?
- Különbséget tesznek-e az egyes játékok között aszerint, hogy inkább „fiús” vagy „lányos játékok-e? Milyen nemekre jellemző játékokat sorolnak fel?
- Az életkor tekintetében a gyermekek mutatnak-e különbséget a megfogalmazott kategorizációs szempontok, nemek közötti különbségek, játékok, vagy felsorolt szerepek között? Vagy hangsúlyosabb lehet-e a családi minta szerepe?

Résztevők

A kutatásban két testvérpár vett részt. Mindannyian integrált óvodába jártak és nemüket tekintve fiúk. Közös volt a gyermekekben, hogy „magasan funkcionáló” – jó verbalitású, kiemelkedő, átlag feletti intellektusú – autizmus spektrumba tartozó gyermekek.

A testvérpároknál 1–1 fiútag nagycsoportos (ÉK: 6,5 és 7,5 év), szeptemberben iskolát kezdenek, míg a testvérpárok másik fele középső csoportos (ÉK: 4,7 és 5,3 év).

Eljárás, módszerek

A gyermekek identitásfejlődésnek feltérképezésére különböző, játékos feladatokat kaptak.

0. Tükrös (tükörbe nézve saját nem megállapítása)
1. Képes (színes gyermekekről készült fotók csoportosítása nemek szerint)
2. Képes-beszélgetős (mondja el, milyen szempontok alapján csoportosította a képeket?)
3. Játékos-felsorolás (fiús és lányos játékok felsorolása, ő mivel szokott játszani)
4. „Papás-mamás” (férfi-női szerepek otthon – Mit szokott anya és mit szokott apa csinálni otthon? Vannak-e olyan feladatok, amiket csak apa, vagy csak anya lát el?)
5. Választható: rajzolás (egy-egy lány-, fiúalak lerajzolása)
6. Választható: szerepjáték (babaház elemeivel otthoni életkép megjelenítése)

Eredmények

A gyermekek mindegyike helyesen azonosította be saját nemét és a kortársakról mutatott fényképeket is megfelelően csoportosította nemek szerint.

A két nem közötti különbségek megfogalmazásánál egyértelműen hozták a középső csoportos gyermekek a külső jegyek és a nevek alapján történő különbségtételt (például „a lányoknak hosszú haja van”).

A haj hossza és a nem közötti összefüggés, a számukra láthatóan jól megfogható és fontos különbség a gyermekek fiút és lányt ábrázoló rajzán is megjelent.

Megjegyezték, az egyik rövid hajú lány képénél: „*Van benne csat! Az benne a megtévesztés, hogy rövidre vágta az anyukája a haját.*”

Az egyik nagycsoportos (6,5 éves) fiú pontosabban fogalmazott a testi különbségeket illetően: „*A fiúknak kukijuk van, a lányoknak nunijuk.*”

A játékokra vonatkozóan a fiús játékoknál megjelentek: a lovacska, kard, kalóz, építőkocka játékok, míg a lányos játékoknál a baba, babakonyhás-főzős játékokat sorolták.

A két testvérpárnál viszont megoszlottak a válaszok az otthoni férfi-női szerepek, illetve házimunkák ellátására vonatkozó válaszok.

A hagyományos családi felosztás, szerepek szerint élő gyermekeknél az anyai feladatok között a takarítás, a babaetetés és főzés, míg az apai teendőknél a szerelés, csekkbefizetés, autóvezetés jelentek meg.

A liberálisabb nevelésben részesülő gyermekeknél, ahol mindkét szülő rugalmasabb a feladatok ellátását tekintve, az alábbiak alapján alakultak a tevékenységbesorolások:

A vacsorakészítésnél a szülők összedolgoznak, a vásárlást is sokszor együtt végzik, ez „mindenki” feladata. A szerelés és a borotválkozás tipikusan apához kötődő tevékenységek, míg anyához a kisbaba gondozása, etetése kapcsolódott.

A papás-mamás szerepjátékban életkortól és családtól függetlenül mind a négy fiú az apa szerepet játszáná, választaná.

A legnagyobb fiú azonnal belefogott a történet vázolásához: „*Papa ki van dőlve. Filmet*

1. ábra: Lány – Anya képe

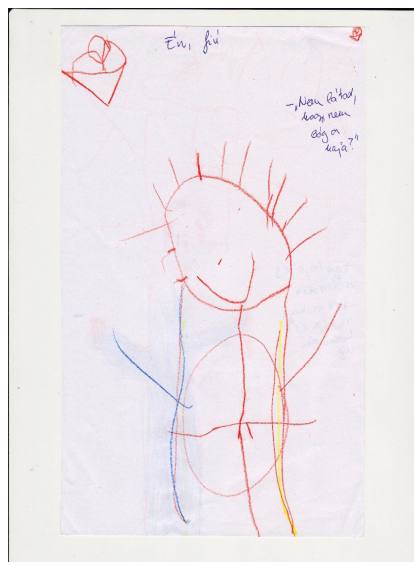
néz a fotelban. Anya főz.” „Készen van a leves! – kiabálta. Apa dolgozik. Megszerelte a székét.”

Két gyermek szívesen rajzolt egy-egy lány- és fiúalakot. Ezek közül két alkotást emelnék ki (1. és 2. ábrák)

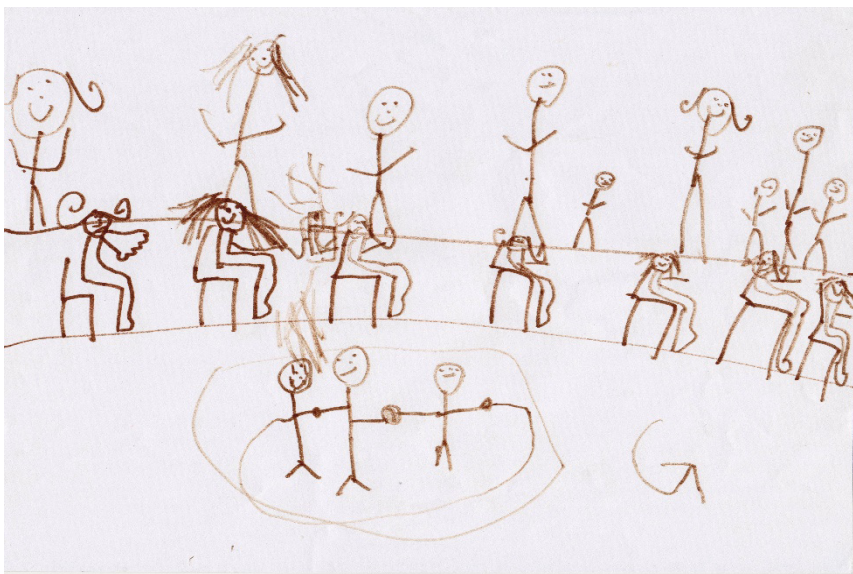
A lány alaknál jellemzően megjelent a hosszú, lógó haj, mint az azonosítás egyik fő szempontja, valamint a ruházatban is tükröződtek a „nőies” jegyek (például hosszú ruha, magas sarkú cipő). A fiú alaknál jellemzően a rövid hajat emelték ki (2. ábra). Ez mind az életkori sajátosságokat, mind az autizmus spektrumra jellemző gondolkodásmódot, kategorizációt tükrözi.

Az egyik rajzon (lásd 1. ábra) megjelenik a lány, illetve női alak mellett babakocsi is. Ez megegyezik a tipikusan női, anyai szerepeknél mondottakkal (anya gondoskodik a kisbabáról).

A haj hosszúságának mértéke, mint lényeges külső tulajdonság, azonosító elem jól tetten érhető a következő csoportképen is. Az óvoda a planetáriumban kirándult. Az élményt megörökítő rajzon is látszik ez a jegy (lányok hosszú hajúak, a fiúknak rövid hajuk van, vagy nincs hajuk) (3. ábra).

2. ábra: Fiú – „Én”

3. ábra: Óvodás kirándulás a planetáriumban

Az alábbi, nem beszélő, autizmussal élő óvodás tanítványom rajzain (ÉK: 7 év) is jól megfigyelhetőek a nemekre jellemző külső jegyek (például női alakon hosszú haj, szoknya – 4. ábra, a férfialakon – bajusz, nyakkendő és nadrág).

4. ábra: Női alak

5. ábra: Férfi alak

A fejlesztések lehetséges irányai

Az autizmus spektrumába tartozó gyermekek és fiatalok igényei rendkívül sokszínűek. A bemutatásra került esetek, a gyakorlati munka tapasztalatai, valamint az ide vonatkozó szakirodalmi ismeretek alapján a tanulmány ezen részében a fejlesztésre vonatkozó lehetséges irányok kerülnek összefoglalásra.

Az autizmus spektrumba tartozó gyermekeknél és fiataloknál az autizmusból, a gondolkodási sajátosságokból fakadóan érdekesebb a tanulást konkrét, jól látható fizikai tulajdonságokkal, jegyekkel kezdeni, majd fokozatosan haladni az elvontabb fogalmak felé.

Mind a jól látható, konkrétabb jegyek megfigyelésénél (például testünk fizikai jellemzőinek tanulása, saját test felépítésének a tanulása), mind az elvontabb tartalmak (például belső tulajdonságok, személyiségjegyek, az életkori változásokkal együttjáró érzések, a saját test és mások megérintésével kapcsolatos szabályok, illetve az általános szociális szabályok) tanításánál fontos a szemléltetés, a vizuális alapú segítség használata (például fényképek, folyamatábrák). A testi és érzelmi változások olykor félelmekkel társulhatnak, ezért lényeges, hogy az érintett fiatalban tudatosítsuk, hogy ezek természetesek. Jó, ha az életkorral járó változásokat egyéb módon (például táblázatok, időszalag) segítségével is megjelenítjük, akár ún. szociális történetekbe, mesékbe is foglaljuk.

A kölcsönös kommunikációs és szociális terület sérülése miatt – ami szintén rendkívül egyéni – az erről való beszélgetés, tanulás is nehezített lehet. Autizmusnál az ún. kettős tananyagot szokták említeni, hogy nem elég a szokásos iskolai követelményeket, tananyagokat elsajátítani, hanem az autizmusból fakadóan szükséges az érintett területekből adódó sérülések kompenzálása is. Ezért a fejlesztések anyagát olyan, a tipikus fejlődésű gyermekeknél természetesen, ösztönösen elsajátított helyzetek is képezik, mint például az érzelmek tanítása, vagy a különböző helyzetekhez tartozó elvárt viselkedési normák tanulása (például hogyan fejezzem ki egy kortársam felé, hogy tetszik nekem, vagy hogyan hívjam el randizni, vagy hogy egy kisgyermek még az anyukája ölébe ülhet, megpusztilhatja, de egy kamaszra már csúnyán néznének, vagy mikor és

hol elfogadható az önkielégítés). Fontos tisztázni azt is, akár már kis kortól, hogy mik azok a témák, amikről otthon, a szülőkkel lehet beszélni, mik azok a témák, amikről az idegenekkel is lehet beszélgetést kezdeményezni (például szexuális szokások), illetve a szexualitáshoz kötődően mik azok az általánosan elfogadott kifejezések, amiket használhatunk és milyen kifejezéseket kerüljünk, mert esetleg sértőek lehetnek (például intim testrészek megnevezéseinél).

Az életkori változásokkal együtt az autizmussal élő gyermek és fiatal érdeklődése, témáról való tudása is változik.

A különleges érdeklődés, az egyes testrészek iránti vonzódás, a gyermekek rajzában is gyakorta megjelenik (például az emberek köldöke még ruhán keresztül is átlátszik a rajzon, fontos a jelölése, vagy minden lánynak „cicije” van).

Az is előfordulhat, hogy a gyermekek szívesen beszélnek az alakuló identitásukról, vágyaikról és gyakran kérdezősködnek akár idegenek előtt is a témában.

Ebből adódhat, hogy a fejlesztések során – akár már a kiscsoporttól kezdve – hangsúlyt kell fektetni az ember fejlődésére, az emberi test változásaira és az erről való kommunikációra.

Előfordul, hogy szükséges tisztázni és gyakorolni (például szociális körök, szabályok, szociális mesék alkalmazásával), hogy például kinek, hogyan köszönünk, kit hogyan lehet megérinteni, vagy például azzal foglalkozni, hogy hol, hogyan és mikor lehet maszturbálni (például kiscsoportos óvodást megtanítani arra, hogy simogathatja magát oviban elalvás előtt a takaró alatt, vagy otthon a szobájában, de például társaságban nem). A szabályok, határok felállítása – következetes betartása és a helyes viselkedés jutalmazása – akkor is kiemelten fontos lehet, ha az autizmus gyermek szerethet bizonyos testrészeket megérinteni (például női mell, térd, férfiak szakála, női láb). Ez a különleges érdeklődés óvodáskorban is megjelenhet.

A fejlesztés során a hangsúlyt és a gyermekek, fiatalok érdeklődését érdemes fokozatosan a jól látható, mindenkire jellemző fizikai kategóriák tanulásától a különbözőségekre (például eltérő szem színek, haj hosszúság, nemenkénti eltérések, egyéni sajátosságok) irányítani. A külső, majd belső tulajdonságok tanulása, a testi változások elfogadása hozzájárul a nemi identitás alakulásához, fejlődéséhez.

A testről, a megjelenések különbözőségéről, majd a kapcsolatok alakulásáról és az identitás fejlődéséről jól használható tananyagot, oktatási segédanyagot jelent az Ö.T.V.E.N. (Önismeret, Társas Viselkedés és Egészségnevelés) c. kiadvány (Speirs, 2014).

Összegzés, záró gondolatok

A nemekről való tudás fejlődésének egyik kiemelt szakasza az autizmus spektrumba tartozó gyermekeknél is az óvodáskor lehet, amikor tapasztalatokat szereznek a nemek különbözőségéről és saját testüket is felfedezik. Ez az identitásuk fejlődésének természetes és fontos állomása.

A tanulmányban ismertetett négy, nagyon jó képességű, autizmus spektrumba tartozó kisfiúval való beszélgetés, közös játék tapasztalatai azt mutatták, hogy az ő nemi fejlődésük a jelenleg, a „tipikus” fejlődésű gyermekekét követi.

Az autizmussal élő gyermekek esetében a fejlesztés hangsúlyos és kiemelt része a gyermekek szociális-kommunikációs készségeinek fejlesztése, identitásuk fejlődésének nyomon követése. Kívánatos, hogy az egyéni fejlesztési tervek tervezésénél, az egyes beavatkozások megbeszélésénél a szülők is jelen legyenek, hogy a témában az otthon és az óvoda azonos elveket képviseljen, hogy a felmerülő, gyakran „kényes” kérdésekre, problémákra a szülők választ kapjanak.

A fejlesztéseknél a szociális kommunikációs készségek fejlesztésében, a nemi szerepek elsajátításában, tanulásában hatékony eszköz lehet a dráma játékok, egyszerűbb szerep játékok alkalmazása, a kortárssegítők bevonása és a video-modelálás alkalmazása mellett a szociális mesék, szabályok, szociális körök használata (Howlin, Baron-Cohen és Hadwin, 2007).

Felhasznált irodalom

- Atkinson, R. L., Atkinson, R. C., Smith, E. E., Bem, D. J. és Nolen-Hoeksema, S. (2001): *Pszichológia*. 2. javított kiadás. Osiris, Budapest.
- Attwood, T. (2008): *Különös gyerekek*. Animus Kiadó, Budapest.
- Attwood, T. (2015): *Az asperger szindróma kézikönyve*. Animus Kiadó, Budapest.
- Bigler, R. S és Liben, L. S. (2006): A developmental intergroup theory of social stereotypes and prejudice, *Advances in Child Development and Behavior*, **34**. 39–89.
- Booth, T. és Ainscow, M. (2014): *Inklúziós index, A tanulás és részvétel támogatása az iskolákban*. Harmadik, átdolgozott kiadás. Educatio, Budapest.
- Campbell, A., Shirley, L. és Caygill, L. (2002): Sex-typed preferences in three domains: do two-year-olds need cognitive variables? Early Social Skills, Social and Emotional Development, Preschool. *British Journal of Psychology*, **93**. 203–217.
- Carver, S. C. és Scheier, F. M. (2006): *Személyiségpszichológia*, Osiris Kiadó, Budapest.
- George, R., Stokes, M. (2016): *Sexual Orientation and Gender-Identity in High-Functioning Individuals with Autism Spectrum Disorder*, előadás Autism-Europe International Congress, 16–18. September, 2016, Edinburgh,
URL: www.autism.org.uk/autismeurope, <http://programme.exordo.com/autismeurope2016/delegates/presentation/305/>
- Hellemans H., Colson, K., Verbraeken, C., Vermeiren, R. és Deboutte, D. (2007): Sexual Behavior in High-Functioning Male Adolescents and Young Adults with Autism Spectrum Disorder, *Journal of Autism and Developmental Disorders*, **37**. 2. szám, 260–269.
- Howlin P., Baron-Cohen, S. és Hadwin J. (2007): *Miként tanítsuk az elmeolvasását autizmussal élő gyermekeknek?* Kapocs, Autizmus Alapítvány, Budapest.
- Kórácz Krisztián (2015): A nemi dysphoria jogi vonatkozásai és a kezelés folyamata Magyarországon. *Orvosi Hetilap*, **156**. 30. szám, 1214–1220.
- Kovács László (2006): Termékenység és humán fejlettség regionális összefüggései, *Tér és Társadalom*, **20**. 3. szám, 49–59.
URL: <http://tet.rkk.hu/index.php/TeT/article/view/1066/2128>
- Lawson, W. (2005): *Szexualitás és autizmus*. Geobook Hungary Kiadó, Szentendre.
- Liben, L. S. és Bigler, R. S. (2002): The developmental course of gender differentiation: conceptualizing, measuring, and evaluating constructs and pathways, *Monographs of the Society for Research in Child Development*, **67**. 2. sz., 148–183.
- Martin, C. L. és Little, J. K. (1990): The relation of gender understanding to children's sex-typed preferences and gender stereotypes, *Child Development*, **61**. 5. sz., 1427–1439.
- Martin, C. L. (1991): The role of cognition in understanding gender effects. *Advances in Child Development and Behavior*, **23**. 113–149.
- Mérei Ferenc és V. Binét Ágnes (2001): *Gyermeklélektan*, Medicina, Budapest.
- Mukkades, N. M. (2002): Gender identity problems in autistic children, Case report, *Child Care Health Development*, **28**. 6. sz., 529–532.
- Ousley, O. Y. és Mesibov, G. B. (1991): Sexual attitudes and knowledge of high-functioning adolescents and adults with autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, **21**. 4. sz., 471–481.
- Pintér Judit Nóra (2012): A tudattalan identitás. *Imágó*, **23**. 2. sz.. 67–72.
- Rutter, M. (2005): Genetic Influences and Autism. In: Volkmar, F., Paul, R., Klin, A. (Eds.): *Handbook of autism and pervasive developmental disorders*. Third Edition, Hoboken, Wiley, New York, 425–452.
- Ricoeur, P. (1999): *Az én és az elbeszélt azonosság. Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Osiris, Budapest.

- Schalkwyk, I. G., Klingensmith, K. és Volkmar, F. R. (2015): Gender Identity and Autism Spectrum Disorders, *Yale Journal of Biology and Medicine*, **88**. 81–83.
- Stefanik Krisztina, Győri Miklós, Sajó Eszter, Várnai Zsuzsa, Balázs Anna (2007): Az autizmus spektrum zavarok diagnózisa a klinikumban és a kutatásban: az ADI-R és az ADOS eljárások. In: Racsmány Mihály (szerk.) *A fejlődés zavarai és vizsgálómódszerei. Neuropszichológiai diagnosztikai módszerek*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 171–190.
- Spiers, F. (2014): Ö.T.V.E.N., *Önismeret, Társas Viselkedés és Egészségnevelés*, Geobook Hungary Kiadó, Szentendre.
- Soósné Faragó Magdolna (2003): *Mentálhigiénés Pedagógiai szociálpszichológiai fogalomtár*, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.
URL: <http://www.nefmi.gov.hu/letolt/kozokt/fogalomtar.pdf>
- Tringer László (2011): *A család, mint a szocializáció elsődleges műhelye* c. előadás kézírata, az előadás elhangzott: Magyar Bioetikai Társaság 21. Nemzetközi konferenciája, Budapest, 2011.
- Vajda, Zsuzsanna (2001): *A gyermek pszichológiai fejlődése*, 2. átdolgozott kiadás. Helikon Universitas, Budapest.